

ТОТАЛІТАРНІ ПРАКТИКИ РУЙНУВАННЯ РОДИНИ І РОДИННИХ СТОСУНКІВ

Лариса МАСЕНКО, доктор філологічних наук

«Радикальна переробка людського роду»*, яку запрограмувала більшовицька влада, зруйнувала не лише соціальні контакти, вона брутально втрутилась у найбільш інтимну й емоційно насажену сферу людського співжиття – родинну.

У 1920-х рр. набули поширення погляди на сім'ю як на «буржуазний забобон». Відмова від традиційного родинного устрою знаходила теоретичне обґрунтування у працях антропогенетиків. Так, у 1929 р. в російському «Медико-біологічному журналі» марксист-антропогенетик О. Сєребровський опублікував статтю «Антропогенетика і евгеніка в соціалістичному суспільстві», де писав: «Вирішення питання з організації відбору в людському суспільстві безперечно буде можливим тільки при соціалізмі після остаточної руйнації родини, переходу до соціалістичного виховання і відокремлення любові від дітонародження».

У роботі «Психологія людини майбутнього» 1928 р. теоретик статевого виховання радянського населення А. Залкінд писав: «Крім громіздкого біологічного тягаря, жінка комуністки скине із себе й низку жахливих сімейних обов'язків у вигляді господарства, сімейно-виховної роботи, що точно так само розв'яже її соціально-творчі проблеми. Не буде потреби в годувальникові, батькові, співмешканцеві...» [4, с. 458].

Поширення у 1920-х рр. популярної літератури, що пропагувала «вільне кохання», без прив'язаностей і родинних зобов'язань, засвідчує спогад старого комуніста, опублікований у книжці документальних історій Світлани Алексієвич «Час second-hand». Згадуючи свою комсомольську молодість, він розповідає: «Нам було по вісімнадцять-двадцять років... Про що ми говорили? Говорили про революцію та про кохання без усього зайвого... "Як випити склянку води"... Без зітхань і без квітів, без ревностів і сліз. Кохання з поцілунками й любовними записочками вважалося буржуазним забобом. Усе це справжній революціонер повинен був у собі перемогти» [1, с. 162].

Особливо вражає намагання більшовицької влади викоренити почуття любові не лише у стосунках між статями, а й у кровних родинних зв'язках. Ю. Шевельов у спогадах про Харків 1920-х рр. наводить популярний тоді вірш російського поета, уродженця Дніпропетровщини:

В такие дни – таков закон –
Со мной, товарищ, рядом
Родную мать встречай штыком,
Глуши ее прикладом.
Нам баловаться сотни лет
С любовью надоело.
Пусть штык проложит свежий след
Сквозь маленькое тело [16, с. 50].

Як з'ясували дослідники, цей вірш під назвою «Пісня» написав російський поет Міхаїл Светлов у 1926 р. Йому належать також слова пісні «Каховка, Каховка», що здобула велику популярність в усьому Радянському Союзі. У ній поет, що закликав так брутально розірвати кровний зв'язок із матір'ю, надавав позитивної семантики спорідненості вельми несподіваному, проте цілком відповідному духові часу об'єктові, а саме – знаряддю вбивства: «Каховка, Каховка – **родная** винтовка. Горячая пуля, лети!».

Під час червоного терору багато родин було зруйновано через розстріли, арешти й висилки. Діти класових «ворогів», приречених на загибель, щоб уникнути долі батьків, мусли привселюдно відмовитися від них. Вимоги нелюдської влади відрікатися від освячених споконвічними традиціями почуттів родинної любові та відданості мали й практичний складник. Створивши у країні атмосферу обложеної фортеці, що перебуває під постійною загрозою як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів, комуністи зробили обов'язковою практику доносів. У системі доносителівства не мало бути винятків. Кожен громадянин Країни Рад мусив виявляти пильність щодо всюдисущих ворогів радянської влади і викривати їх навіть у власній родині.

Нині опубліковано чимало свідчень тих, хто пережив лиховісні роки сталінського терору, про поширену тоді на вимогу партійних і каральних органів практику доносів на рідних. Багато таких свідчень містить уже згадуваний збірник усних історій, що їх записала Світлана Алексієвич. Так, цитований вище оповідач Василій Петрович Н., член комуністичної партії з 1922 р., згадує, як був заарештований невдовзі після арешту своєї дружини. На першому ж допиті слідчий пояснив йому: «Ви винуваті вже в тому, що не донесли на свою дружину» [1, с. 168–170]. Він же розповідає, що серед в'язнів переповненої камери, в якій він сидів, був учений-фольклорист, на якого донесла його рідна мати, стара більшовичка».

Практика тотального стеження й доносителівства, що поширювалася і на близьких родичів, супроводила советський тоталітаризм скрізь, де він утверджувався. О. Тарнавський у спогадах про перший прихід советів до Львова

* Пор. слова Л. Троцького: «Людський рід... знову поступить в радикальну переробку і стане об'єктом найскладніших методів штучного відбору і психофізичного тренування» (Цит. за: Волинєць О. Комуністична селекція в погуках універсального солдата / О. Волинєць // Слово Просвіти. – 2012. – 23–29 лют.).

згадує, як невдовзі після цього він довідався від рідної сестри, що відповідні органи дали їй доручення доносити їм про те, що думає її брат і як реагує на нову дійсність [14, с. 57].

Вимога до дітей заарештованих «політично неблагонадійних» батьків відмовитися від них діяла впродовж усіх десятиліть існування комуністичного режиму. Відомий, наприклад, факт, коли після арешту Атени Пашко в 1972 р. її дочку-десятикласницю виключили з комсомолу за те, що вона не погодилася відмовитися від матері, а наступного року «зрізали» на вступних іспитах до Київського університету [8, с. 72].

Героїчним взірцем, на якому виховувалися діти в Радянському Союзі, був легендарний Павлік Морозов, що в часи більшовицької продрозверстки виказав червоноармійцям місце, де батько заховав хліб.

Вплив культу Павліка Морозова на дитячу свідомість ілюструють згадувані документальні усні оповіді. В одній із таких історій ветеран партії, що залишився переконаним комуністом до кінця своїх днів, заповівши свою квартиру вже в часи горбачовської перебудови не опукам, а «для потреб улюбленої комуністичної партії, якій зобов'язаний усім», згадує, як, будучи ще підлітком, вихованим на прикладі Павліка Морозова, він виказав продзагонові рідного дядька, матиного брата, котрий закопав у лісі хліб. Дядька за це червоноармійці зарубали [1, с. 176].

До якого морального звиродніння доводила деякого з тих же переконаних комуністів атмосфера беззаконня, донощицтва й страху, засвідчує вражаючий випадок доносу П'ятакова на свою дружину, що його наводить Роберт Конквест: «П'ятаков... у серпні 1936 р. написав до секретаріату партії, що заслуговує на догану за те, що не розкрив зв'язку власної дружини з троцькізмом. Аби знов заслужити довіру партії, він запропонував виступити в ролі прокурора, якщо його дружину притягнуть до суду, й навіть особисто розстріляти звинувачених, із нею включно. У цьому йому відмовили» [7, с. 103].

Випадок П'ятакова не був самотнім. За наказом Сталіна було заарештовано чимало дружин і родичів осіб з його найближчого оточення – братів Орджонікідзе та Кагановича, двох синів Мікояна, невістку Хрущова, дружин Калініна і Молотова та ін. У такий спосіб Сталін улаштував посадовцям іспит на ступінь відданості йому. У колі його друзів лишалися тільки ті, хто погоджувався з арештами їхніх дружин і родичів, отже, давав зрозуміти вождеві, що відданість йому значить для них більше, ніж родинні стосунки й прив'язаності [2, с. 150].

У часи великого терору 1937–1938 рр. було впроваджено кримінальну статтю за членство в родині репресованих. Така особа позначалася зловісною аббревіатурою ЧСІР (рос. «член семьи изменника родины»)* [7, с. 127].

* Під час Другої світової війни до ЧСІР автоматично зараховували дружин тих військових, які здалися у полон (Інтерв'ю з Бенедиктом Сарановим // День. – № 120–121, 12–13 липня 2013 р.)

Неймовірно за жорстокістю розпорядження про знищення міфічних «ворогів народу» разом з їхніми сім'ями виходило з Кремля. Голова Комінтерну Георгій Димитров у своєму щоденнику записав слова Сталіна під час застілля у листопаді 1937 р. з нагоди роковин жовтневої революції: «Ми винищуватимемо кожного такого ворога, і навіть якби він був старим більшовиком, ми винищуватимемо весь його рід, його родину. Кожного, хто своїми діями і думками посягає на єдність соціалістичної держави, ми нещадно знищуватимемо. За знищення всіх ворогів до кінця, їх самих, їх роду!» [2, с. 150–151].

Як засвідчують опубліковані нині документи, в Україні репресії проти родин заарештованих і навіть їхніх сусідів були запроваджені ще в 1934 р. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у червні 1934 р. видав таке письмове розпорядження голові ДПУ УСРР В. Балицькому: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх з-за меж України на Північ. З роботи членів сімей арештованих потрібно негайно зняти, з навчання – теж. Повторюю, треба якомога швидше виселити родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив у одних "гніздах". Хоча, може бути, на останніх поки фактичного матеріалу й немає, проте все одно – це, без сумніву, одна шайка-лейка» [5, с. 8–9]. Документ завершувався багатозначною припискою: «Це не лише моя особиста думка». Немає сумніву, що наближений до Сталіна Постишев мав на увазі саме його [5, с. 9].

15 серпня 1937^ар. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав оперативний наказ № 00486, згідно з яким арештові підлягали не лише чоловіки, звинувачені у ворожій діяльності проти радянської влади, а й їхні дружини. В одному з пунктів наказу зазначалося: «Жены осужденных изменников родины подлежат заключению в лагеря на сроки, в зависимости от степени социальной опасности не менее как 5–8 лет» [5, с. 380]. Водночас не підлягали арештові «жены арестованных, разоблачившие своих мужей и сообщившие о них органам сведения, послужившие основанием к разработке и аресту мужей» [15, с. 379]. Дружин, які не зрадили чоловіків, заарештовували, а їхніх дітей відправляли до дитбудинків, причому, згідно із спеціальним пунктом оперативного наказу М. Єжова, діти, пов'язані між собою родинним або товариським контактом, мали бути оформлені в різні будинки [15, с. 382].

В офіційно-діловий стиль каральних органів того часу було введено термін «соціально небезпечні діти». Цитований вище наказ М. Єжова постановляв: «Особое совещание рассматривает дела на жен изменников родины и тех их детей старше 15-летнего возраста, которые являются социально опасными и способными к совершению антисоветских действий» [15, с. 380].

Відправлені до дитбудинків діти засуджених «ворогів народу» та «зрадників батьківщини» потрапляли під постійний пильний нагляд: «Наблюдение за политическими настроениями детей осужденных, за их учебной и воспитательной жизнью

возлагаю на наркомов внутрішніх дел республік, начальників управлень НКВД краев и областей» [15, с. 383–384].

Нині оприлюднено чимало свідчень про трагічну долю дітей із родин, затаврованих абрєвіатурою ЧСІР. Л. Крушельницька у книжці спогадів «Рубали ліс» описує свої поневіряння після арешту всіх дорослих членів своєї великої родини в 1934 р. у Харкові, куди її перевіз зі Львова дід Антон Крушельницький, повіривши радянській пропаганді про «щасливу країну усезагальної рівності й справедливості»: «Я добре пригадую ті чорні дні. Я ходила на подвір'я, де росли ті дивні макоподібні квіти. Дорослі залишали мене напризволяще. Дуже хотілося дитячого товариства, з кимось побавитись. А мене почали бити, на мене кидали камінням, кричали вслід, називаючи “врагом народа”. Я страшенно боялася. Команда переслідувачів була тісно згуртована і керувалася коротко стриженою піонеркою. Вона з ентузіазмом “будівника світлого майбутнього” кричала: “Мы будем ее бить”» [10, с. 83].

Як ставилися в дитбудинках до дітей заарештованих батьків, згадує одна з його колишніх вихованок: «У дитбудинку нас дуже-дуже били. Нам казали: “Вас можна бити і навіть убити, тому що ваші мами – вороги”. Таг ми не знали... У нас не було вихователів, учителів, таких слів ми не чули, в нас були командири. Командири! У них у руках завжди довгі лінійки... Били за щось і просто так... просто били» [1, с. 242].

Діти зазнавали не лише фізичного, а й морального насильства. Їх відчужували від батьків, накидаючи натомість у ролі матері й родини абстрактний, але словесно олюднений образ Батьківщини: «Нас постійно вчили, нам казали: “Батьківщина – це ваша мати! Батьківщина – ваша мама!” А ми в усіх дорослих, яких зустрічали, питали: “Де моя мама? Яка моя мама?”»; «Нам говорили, що Батьківщина – це наша родина, вона про нас думає» [1, с. 243].

Те ж завдання формування в дитячій свідомості радянської ідентичності, ототожнення себе з великою країною та її головним містом Москвою виконувала й уся масова культура. Колишня вихованка дитбудинку згадує популярну в 1930-х рр. пісню, в якій Москва постає у такому ж антропоморфному й ідеалізованому образі, що й Батьківщина: «И врагу никогда не добьется, чтоб склонилась твоя голова. Дорогая моя столица, золотая моя Москва...» [1, с. 249].

Як показує ця документальна усна історія, таке виховання досягало своєї мети. Коли по закінченню дванадцятирічного терміну ув'язнення матері, вони з дочкою нарешті змогли жити разом, виявилось, що за ці роки між ними виросла стіна відчуження: «Але невдовзі... дуже швидко виявилось, що ми з мамою не розуміємо одна одну. Ми – різні люди. Я хотіла вступити в комсомол, щоб боротися з якимись невидимими ворогами, які хочуть зруйнувати наше найкраще життя. А мама дивилася на мене і плакала... і мовчала... Постійно чогось боялася» [1, с. 246]. Природний емоційний зв'язок із матір'ю замінило сформоване в дитбудинку відчуття ототожнення себе з суцільною не індивідуалізованою людською масою: «Я ходила на військові

паради, любила спортивні свята. Досі пам'ятаю той політ! Ти крокуєш разом з усіма, ти вже частина чогось великого... величезного... Там я була щаслива, а з мамою – ні. І я цього ніколи не виправлю. Мама невдовзі померла» [1, с. 249].

Ця історія виховання в дитбудинку в 1930-х рр. містить ще одну промовисту деталь. Якщо рідну матір знедоленим дітям мала замінити міфічна Батьківщина, то на роль батька претендував цілком реальний персонаж. «Найбільше нас учили любити товарища Сталіна, – згадує оповідачка. – Першого в своєму житті листа ми писали йому – в Кремль. Це було так... Коли ми вивчили літери, нам роздали білі аркуші, і під диктовку ми писали листа найдобрішому, найулюбленішому нашому вождю. Ми його дуже любили, вірили, що отримаємо відповідь і що він нам надішле подарунки. Багато подарунків! Дивилися на його портрет, і він нам здався таким гарним. Найгарнішим на всьому світі! Ми навіть сперечалися, хто скільки років свого життя віддасть за один день життя товарища Сталіна» [1, с. 242–243].

У системі виховання «нової радянської людини» Сталін поставав в іпостасі люблячого батька не тільки перед дітьми, позбавленими правдивої батьківської опіки внаслідок ініційованих ним масових репресій. Дослідження номінацій Сталіна, яке провів польський учений Пьотр Земшал за матеріалами газети «Правда» за 1945–1953 рр., виявило понад 250 прикладів номінацій Сталіна з опорним словом «батько», що вживалося в одному ряду зі словами «вождь», «учитель», «друг», як, наприклад, у передовиці газети: «Воодушевленные большевистской партией колхозники и колхозницы, рабочие совхозов и МТС, выступившие в поход за высокий урожай, знают, что за ними пристальным взглядом следит их вождь, отец и друг товарищ Сталин» [17, с. 148].

Як зазначає дослідник, у тріаді *вождь, отец і друг* перший член визначає Сталіна як керівника, того, хто веде за собою всіх інших, другий інтимізує образ, робить його рідним, близьким, третій призначено для підкреслення товариських, близьких стосунків між вождем і масою як стосунків між «своїми».

Ще одне поширене визначення Сталіна на сторінках газети – це «отец народа»: «Пусть мой голос услышит отец народа Иосиф Виссарионович Сталин» (у зверненні особи, представленій як «простая женщина»).

У цьому прикладі акцентовано всеохопність батьківського зв'язку Сталіна з усім народом і одночасну увагу його до кожної окремої людини. «Проста жінка» звертається до вождя з упевненістю, що її одиничний голос буде почуто.

У міжнародних текстах, створених за межами СРСР, «батько народу» вже виростає в «батька всього людства», або ж з уточненням – «батька всього прогресивного людства»: «Сталин – светоч мира, отец всего человечества» (з реляції китайської письменниці); «Да здравствует отец и друг всего прогрессивного человечества товарищ Сталин» (з промови болгарської делегації на мирній конференції) [17, с. 140].

У деяких текстах «Правди» Сталін постає одночасно і як батько, і як син народу: «Старик-партизан во время войны говорил ему в своем рабочем кабинете: Ты – и это никому не казалось странным. Потому что он обращался к нему как к отцу народа – и как к своему родному сыну. Ибо Сталин был отцом народа и вместе с тем любимым сыном этого народа» (з тексту Вади Василевської по смерті Сталіна) [17, с. 148].

Сам Сталін маніпулятивно використовував лексику на позначення споріднених зв'язків у ситуаціях, що вимагали від нього демонстрації єдності й уявної рівності з народом. Російський лінгвіст М. Кронгауз розглядає в зв'язку з цим звертання «Брати і сестри!», з якого Сталін почав свою першу промову після початку війни. Це була добре продумана етикетна формула, розрахована на сприйняття її не як офіційного звернення керівника держави, а як майже кровно спорідненого «батька народів», котрий апелює до потреби єднання влади і народу перед лицем спільної біди [9, с. 56].

Поклоніння Сталінові як язичницькому божкові, що засвідчує іменування його «вождем», а також «батьком народів» і «батьком людства», споріднює тоталітаризм сталінської доби з давніми східними деспотіями.

Ідеологізованим й інтимізованим був у радянській масовій культурі також образ засновника Радянського Союзу В. Леніна. На значках дитячої організації жовтенят він був зображений милим кучерявим хлопчиком, портрети Леніна у зрілому віці змальовували лагідного дідуся з доброю усмішкою. Подібні візуальні зображення посилювали словесні маніпуляції. До них належало постійне іменування Леніна за формою по батькові – Ілліч – з інтимізуючими означеннями «наш Ілліч», «рідний Ілліч», «дорогий Ілліч». У цій назві використано шанобливу форму звертання до старших людей, властиву російським селянським середовищам, звідки вона свого часу поширилась і на села підросійської України. Ім'я по батькові Ілліч, як і вся інша «родинна» лексика з арсеналу радянської пропаганди, апелювала до глибинних структур масової свідомості, ідеалізуючи образ вождя світового пролетаріату.

Лексику зі сфери родинних стосунків радянський агітпроп застосовував не лише для творення сакральних образів комуністичних вождів. Її використовували також, щоб закріпити в масовій свідомості ще цілу низку потрібних владі ментальних стереотипів.

Для приховування реальної мовно-культурної й демографічної політики, спрямованої на асиміляцію й винародовлення перосійського населення радянських республік, пропагандивний апарат постійно оперував риторичним штампом про «братні народи», нібито добровільно об'єднані у спільній великій державі. Народи Радянського Союзу називали не інакше, як «народи-брати», «сім'я народів», «сім'я народів-братів», «єдина родина», «єдина родина народів-братів», у публічному вжитку незмінно фігурували штампи: «дружба народів», «священна дружба народів», «братерське єднання

народів», «чуття єдиної родини» тощо. У матеріалах партійних з'їздів набули поширення стандартні фрази, як ось ця: «Натхнені ідеями радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, благородним чуттям єдиної родини, українські митці вписали немало сторінок у літопис дружби радянських народів-братів» [12, т. 8, с. 594].

Попри засилля в публічному дискурсі риторики щодо «братерства» радянських народів, правдиву ситуацію міжнародних стосунків в СРСР зраджувала одна деталь у слововжитку, а саме – визначення російського народу як «старшого брата». Це означало, що в СРСР «всі народи рівні, але деякі народи рівніші», якщо скористатися пародійною перифразою Джорджа Орвелла із сатиричного твору «Колгосп тварин». Провідна інтегральна роль російського народу, зафіксована вже в Гімні УРСР («Нам завжди у битвах за долю народу був другом і братом російський народ»), повсякчас підкреслювалась як у партійних, так і публіцистичних, наукових і художніх текстах.

На особливу увагу заслуговує практика конструювання антропоморфного образу з комуністичної партії. У публічному мовленні її назва часто фігурувала з означеннями «рідна» або «наша рідна комуністична партія». Абсурдність такого словосполучення полягає вже в тім, що слово «партія», яке походить від латинського кореня із значенням «частина», позначає об'єднання людей за політичними, а не родинними зв'язками, відтак партія не може бути «рідною» навіть для членів такого об'єднання, не кажучи вже про все населення країни.

В антропоморфному образі партії, створеному в публічній риторичній й масовій культурі, бачимо повторення тієї ж схеми метафоризації значень, що й у номінаціях Сталіна. Як і сакралізований вождь, партія – керівна сила, що веде радянський народ до світлого майбутнього. Таке трактування образу партії втілювали гасла: «Партія – бойовий авангард робітничого класу»; «Партія – провідна сила революційних перетворень», «Партія – наш рульовий»* і такі стандартні газетні фрази, як «Народ розуміє і схвалює політику партії, бо партія веде його по ленінському шляху» [12, т. 11, с. 494].

Водночас радянська риторика надіялася комуністичну партію олюдненими рисами спорідненості, близькості до кожної людини і до всього народу – вона за всіх уболює і про всіх дбає: «Невтомле піклування партії про виховання радянського народу привело до докорінної зміни його духовного обличчя» [12, т. 2, с. 445].

Уводячи в масову свідомість концепт спорідненості з позародинними і позанаціональними поняттями величезної імперії, її столиці, правлячої комуністичної партії, радянська пропаганда намагалася перекодувати масову свідомість, апелюючи до глибинних структур людської психіки.

* Калька з рос. «рулевой», що ввійшла і до «Російсько-українського словника» (К.: Наук. думка, 1969. – С. 213), де питоме українське «керманіч» відсунуто на останнє місце в синонімічному ряду.

Руйнуючи в реальному житті родини родинні й національні зв'язки, більшовицька влада нищила віками освячені підвалини людського співжиття. Британський політолог Ентоні Д. Сміт у науковому дослідженні «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка» наводить міркування Стівена Гросбі про такі визначальні риси людського існування, як спорідненість і територія. На думку дослідника, «родина, місцевість і рідний народ індивіда є посями життя, передають і захищають це життя. Ось чому люди надають священного статусу первинним об'єктам і ось чому вони і в минулому, і тепер жертвували і жертвують своїм життям заради родини і нації. Такі риси... важливі навіть сьогодні, а отже, можна говорити про неперервний елемент первинності навіть у складних сучасних суспільствах, було б безглуздям недобачати його і було б збоченням намагатися деконструювати його» [13, с. 28].

Нещадно руйнуючи життєдайний світ родинних почуттів і прив'язаностей, більшовики через застосування вербальних маніпулятивних технологій намагалися створити уявний міфологізований світ. У цьому світі локальні сім'ї, громади й нації мали розчинитися в єдиній великій спільноті, що об'єднувала більш як сотню буцімто рівноправних народів, а проте одному з них – російському – відводилася месіанська панівна роль. Ця велетенська міфічна родина в уяві радянських людей мала асоціюватися з матір'ю (суворий воїновничий монумент Матері-Батьківщини з мечем як символ тоталітарної доби досі височіє на київських пагорбах), а міфічного батька всіх народів уособлював вождь, який нині в Книзі рекордів Гіннеса посів «почесне» перше місце у рубриці «масові вбивці».

Зневаживши родинний лад, російські більшовики посягнули на основну цивілізаційну засаду

Л і т е р а т у р а

1. Алексієвич С. Час second-hand (кінець червоної людини) / С. Алексієвич. – К.: Дух і літера, 2014.
2. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2007.
3. Базилевський В. Вирощування зла / В. Базилевський // Літ. Україна. – 2012. – 4 жовт.
4. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1920–1930-х років / І. Бондар-Терещенко. – К.: Темпора, 2009.
5. Даниленко В. Український національно-демократичний Рух і Влада: нерівне протиборство / В. Даниленко // Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): документи і матеріали. – К.: Смолоскип, 2013. (Наведений документ перекладено з російської).
6. Жуйкова М. Етнокультурний зміст українських паремій із семантичним компонентом «спорідненість» / М. Жуйкова // Українська мова. – 2014. – № 2.
7. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.
8. Коцюбинська М. Книга споминів / М. Коцюбинська. – Х.: Акта, 2006.

суспільного життя, відому ще з античних часів. «Пригадується з Аристотеля, – зазначає В. Базилевський, – якщо тебе схиляють відмовитися від батька й матері, то не переконуй – карай» [3, с. 7].

Виховання поваги до батьків було невід'ємною засадою української народної педагогіки. В українській фразеології, що відображає християнську мораль, традиційні народні звичаї й правила поведінки у сфері родинних стосунків, велику групу становлять прислів'я і приказки, які містять засадничу для молодшого покоління настанову шанобливого ставлення до батьків. Криваве ХХ сторіччя підтвердило народну мудрість перестороги, зафіксованої у прислів'ї «Хто не слухає тата, послухає ката» [6, с. 53].

«Під більшовицьким пресом, – писав Є. Сверстюк, – зникло саме поняття доброї волі, морального захисту і позитивної спільности. Фактично замість моральної спільности на ґрунті спільних вартостей залишилося тільки поняття особистої відданости вождеві, і цю відданість треба було постійно доводити» [11, с. 99].

Зробивши моральний переступ відмови від рідних батьків суспільною нормою, більшовики перетворили Україну на велику в'язницю, в якій кремлівський кат, що самочинно привласнив собі наймення батька народів, прирік на смерть мільйони невинних жертв.

Нинішні процеси декомунізації мають очистити нашу країну не лише від зовнішніх знаків і символів колишнього комуністичного режиму. На шляху цивілізаційного поступу обов'язковим принципом суспільного життя має стати принцип автономії приватної сфери людини. На цьому принципі було побудовано ту Європу, до якої прагнемо повернутися, ту Європу, яка заклала моральні основи громадянського суспільства з його людськими правами і свободою самовираження.

9. Кронгауз М. Как вас теперь называть? / М. Кронгауз // Мова тоталітарного суспільства. – К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови НАНУ, 1995.
10. Крушельницька Л. Рубали ліс... (Сногади галичанки) / Л. Крушельницька. – Л., 2001.
11. Сверстюк Є. Правда полинова. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009.
12. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
13. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Д. Сміт. – К.: Темпора, 2010.
14. Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944: спомини / О. Тарнавський. – Л.: Просвіта, 1995.
15. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997.
16. Шевельов Ю. Я – мене – мені – (і довкруги) / Ю. Шевельов. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1.
17. Z e m s z a ł P. Rytualność i pragmatyzm sowieckiego dyskursu totalitarnego. O pragmatycznej zasadzie kompetencji nadawcy i nominacjach dotyczących Stalina / P. Zemszał // Socjolingwistyka/XXVI, 2012.